UNICORNIS

Apotekarsocietetens sektion för farmaci- och läkemedelshistoria Nummer 2 Anno 2026

AKTIEBREF

№ 0077. Kr 1000 Kr

å EN AKTIE i

SEBASTIN-AKTIE-BOLAGET.

Herr Aug: Beckman

som till fullo inbetalt beloppet af En Aktie

i Sebastin-Aktie-Bolaget med

Kronor ETT TUSEN Kronor,

tillförsäkras härigenom motsvarande andel uti Bolagets samtliga tillgångar med de rättigheter och skyldigheter, som äro bestämda i den af Kongl. Maj:t under den 23 Januari 1874 Nådigst fastställda Bolagsordning, med deruti den 4 Maj 1877 tilkaledes i Nåder fastställd ändring. Stockholm den 28 Maj 1877.

För Sebastin-Aktie-Bolaget.

Gustaf Fahlcrantz

O. Meitler

Foto: A. Karpesjö.

Aktiebrev utfärdat 1877 i samband med bolagsombildningen av Sebastin-Aktiebolaget.

Inledare

För farmacihistoriska skribenter finns ett utbud av digitala källor på nätet. Här följer några, fyll gärna på till nästa nummer: digitaltmuseum.se (täcker ett flertal lokala svenska muséer), Charlotta (carl.kulturen.com, dokument och föremål från Kulturen i Lund), kb.se/sok/ (alla dagstidningar bakåt i tiden och inskannade dokument och böcker), Daedalus (digitalamodeller.se, Tekniska muséets årsböcker 1931–2017), Riksdagens alla dokument och handlingar (riksdagen.se/sv/sok), Farmaceutisdk ordbok (apotekarsocieteten.se/kunskapsbank), Uppsala Medicinhistoriska förenings årsskrifter 2008–2026 (uppsalamedhist.se/arsskrift), stockholmskallan.stockholm.se (bilder och dokument från Stockholm)

Anders Cronlund,
vikarierande redaktör

Åsikter som uttrycks i artiklar och insändare är skribentens egna och delas inte nödvändigtvis av redaktionen eller Apotekarsocietetens medlemmar.

Unicornis
utges av Sektionen för
farmaci- och läkemedelshistoria
Wallingatan 26A, 111 24 Stockholm

Redaktionskommitté:
Thony Björk, tidigare redaktör
Anders Cronlund, vik. redaktör
Claes Jagensjö, Stockholmskretsens styrelse, Skansenapotekare
Mantas Giga, styrelseledamot
Ylva Satrell, styrelseledamot
Teresa Matérn, ansvarig utgivare

Innehåll

Inledare 2
På gång i sektionen 2
Apotekaren som utmanade dynamiten 3
Utställning om Alkemi på Skokloster slott sommaren 2026 5
Bortglömda drogsamlingar från 1800-talet 6
Drogerna i Scheeles lådor. Del II. 9
Några läkemedel och ståndkärl i Peter Hernquists Boskapsapotek. Del I 11
Läkemedelsförteckningar innan FASS 13
Pharmacopoea Pauperum 250 år 15
Fullmäktiges beslut om de farmacihistoriska motionerna 16
Apotekarsocietetens värdefullaste dokument och föremål 16
Unik donation till Apotekarsocieteten 17
Följ farmacihistorien på Instagram 18

På gång i sektionen

Vi finns numera på sociala medier! På Instagram har sektionen ett konto sedan en tid tillbaka. Det finns på @farmacihistoria. Där presenterar vi aktiviteter och olika inlägg av farmaci- och läkemedelshistoriskt intresse. Mer om detta längre fram i tidningen.

Det händer saker utanför cyberrymden också. Sen senast har vi haft två aktiviteter I Uppsala – ett besök på utställningen Materia Medica på Medicinhistoriska Museet, samt en vandring i Botan. Båda dessa var samarrangemang med Sektionen för Farmakognosi och Norra Mälarkretsen. Utställningen pågår till 29 november och är väl värd ett besök. Vi har också arrangerat en föreläsning om digitalis och kopplingen till konsten, av Mårten Rosenqvist.

Framöver kommer en aktivitet om Materia Animalis – djurdroger och kopplingen till parfymer. De som är på plats på Wallingatan den 21 oktober kommer att få uppleva många mer eller mindre kända dofter. Det går att delta på distans också, men då utan doftupplevelsen.

Inbjudan till sektionens årsmöte 19 november har gått ut, och den formella kallelsen och övrigt mötesunderlag kommer närmare mötet. Den 26 november kommer en föreläsning om vaccinhistoria på Wallingatan, och vi återkommer med information om glöggmingel i december.

Jag kan redan nu säga att det kommer att hända en hel del nästa år. Vi håller på att förbereda två stora jubiléer, då det är 250 år sedan Scheeles Chemische Abhandlung von der Luft und dem Feuer kom ut, samt 400-årsjubileum för grundandet av apoteket Svanen i Lund, ett av kulturarvsapoteken. Mer information om detta kommer efterhand, liksom om ytterligare aktiviteter.

Per Boström
per.f.bostrom@outlook.com
Ordförande i Sektionen för farmaci- och läkemedelshistoria

Unicornis utgivningsplan 2026

Nr	Manusstopp	Utgivning
1/2027	15 februari	mars
2/2027	15 maj	juni

Skicka bidrag till unicornis@apotekarsocieteten.se

Apotekarsocieteten

© Apotekarsocietetens sektion för farmaci- och läkemedelshistoria och artikelförfattarna.

Apotekaren som utmanade dynamiten

När apotekaren August M:son Baeckman 1872 får patent på sprängämnet Sebastin träder han in på ett område som Alfred Nobel redan håller på att omforma. Baeckman är ingen isolerad fantasifigur med ett explosivt recept i rockfickan. Han hör till en generation apotekare som förenar laboratoriekunnande med handel, nätverk och företagande. Sebastin blir utgångspunkten för ett aktiebolag, en fabrik vid Uddnäs norr om Stäket i Järfälla och ett försök att vinna plats på en snabbt växande marknad.

Baeckman föds 1841 i en köpmannamiljö i Hudiksvall. Efter elevtiden på Apoteket Gripen i Stockholm avlägger han apotekarexamen 1862 och arbetar bland annat på Apoteket Enhörningen i Göteborg. Laboratoriet tycks vara hans naturliga miljö. Han experimenterar, skriver om farmaceutiska och naturvetenskapliga frågor och ger ut tidskriften Æsculap. År 1867 övertar han apoteket i Strängnäs. Vid sidan av apoteket bedriver han handel och deltar i bildandet av en tändsticksfabrik. Genom sin äldre syster Zelmas äktenskap med Carl Bolinder, som tillsammans med sin bror Jean utvecklar J. & C.G. Bolinders Mekaniska Verkstad till ett betydande svenskt industriföretag har han närhet till industriell verksamhet. 1875 övertar han apoteket Hvita Björn i Stockholm.

Apotekare August M:son Baeckman är 31 år när han 1872 får Sebastin patenterat.
Foto från hans tid i Göteborg 1862–1865.

Denna verksamhetsbredd är inte främmande för 1800-talets apotekare. Apoteket är både medicinsk institution, laboratorium och handelsplats. Kemiskt kunnande används långt utanför läkemedelsområdet. Baeckmans väg från apotekslaboratoriet till sprängämnesindustrin är ovanlig, men inte obegriplig.

Ett nytt recept i Nobels skugga

Nitroglycerinet har stor sprängkraft och är farligt att framställa, transportera och använda. Alfred Nobel gör ämnet praktiskt användbart genom tändaren och genom att låta nitroglycerinet absorberas i kiselgur. Dynamiten patenteras 1867 och får snabbt stor betydelse för gruvor, järnvägar och byggnadsarbeten.

Baeckmans patent den 28 augusti 1872 avser en fast massa av nitroglycerin, natriumnitrat (chilesalpeter), blysuperoxid, träkol och ytterligare tillsatser. Till skillnad från dynamitens i huvudsak overksamma kiselgur innehåller Sebastin beståndsdelar som medverkar till explosionen. Tanken är god effekt med lägre halt nitroglycerin.

Var Baeckman utvecklar produkten är ännu inte klarlagt. Det finns inget samlat ”Sebastin-Aktiebolagets Arkiv” utan man får söka sig fram på många olika ställen. Strängnäs och kanske Stockholm kan tänkas. Tidpunkten för patentet 1872 kan också leda tankarna till laboratoriet vid Kafveltorps Koppargruva i Kopparberg. Den göteborgska släkten Keillers (bland annat grundare av varvet Götaverken) senare engagemang i Sebastin-Aktiebolaget och gruvans naturliga intresse av effektivare sprängämnen gör Kafveltorp till ett intressant forskningsspår.

Nobel får tidigt kännedom om patentansökan. Johan Wilhelm Smitt, en av hans viktigaste svenska kompanjoner, varnar för konkurrens, men Nobel bagatelliserar. Patentet godkänns och senare jämförande prov visar att Sebastin i vissa avseenden kan mäta sig med dynamiten.

Foto: Digitalt museum/järnvägsmuséet

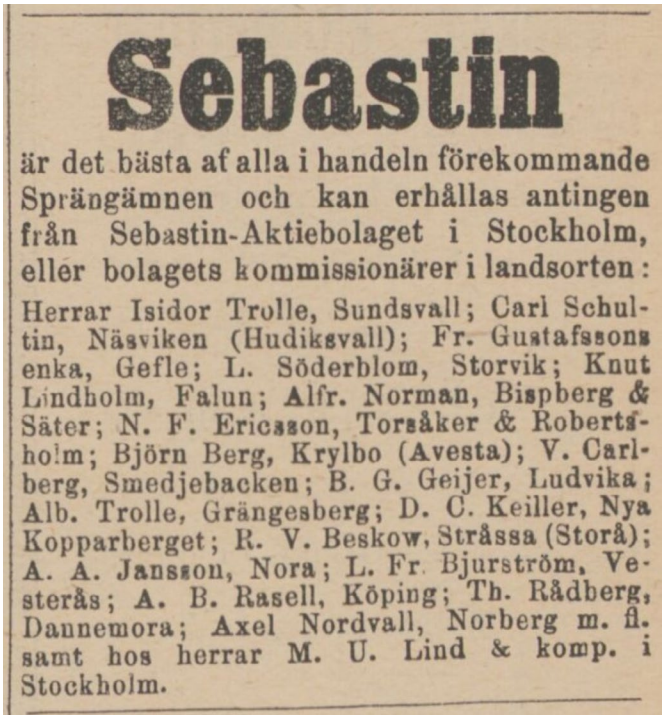
Vaskverket vid Kafveltorps koppargruva ca 1900.

Från patent till aktiebolag

Redan hösten 1872 får fabriksidkaren Rudolf Sjöberg tillstånd att i fabriken Uddenäs Kemiska Fabrik vid Horsgärdet, snart kallat Uddnäs, tillverka fasta sprängämnen som Seranin och Sebastin. Platsen ligger i Stäket nuvarande Järfälla, avskild mellan Mälaren, skog och bergåsar men ändå nära Stockholm. Den kommande järnvägen Stockholm–Westerås–Bergslagen gör läget ännu intressantare.

Den 22 november 1873 hålls ett inbjudningssammanträde i Stockholm, och den 18 december konstitueras Sebastin-Aktiebolaget i Kopparberg. Tre personer utses till styrelse: August Baeckman, grosshandlaren Hjalmar Laquist i Stockholm och brukspatron Johan Beskow i Ramsberg. Bland ägarna finns också Keillerfamiljen från Göteborg som bland annat alltså äger Kafveltorps koppargruva utanför Kopparberg, gruv- och järnvägsfolk samt andra kapitalstarka intressenter.

Den 1 januari 1874 övertar bolaget fabriken i Uddnäs med byggnader, redskap, råvaror och färdiga varor. Från Baeckman övertas omkring 15 300 kilo Sebastin. Bolaget köper marken, bygger en saltsyrafabrik, ordnar magasin och arbetarbostäder samt anlägger en filialfabrik i Persberg i östra Värmland. Företaget blir ett nätverk av produktion, kapital, transport och försäljning.

Sebastin

är det bästa af alla i handeln förekommande Sprängämnen och kan erhållas antingen från Sebastin-Aktiebolaget i Stockholm, eller bolagets kommissionärer i landsorten:

Herrar Isidor Trolle, Sundsvall; Carl Schultin, Näsviken (Hudiksvall); Fr. Gustafssons enka, Gefle; L. Söderblom, Storvik; Knut Lindholm, Falun; Alfr. Norman, Bispberg & Säter; N. F. Ericsson, Torsåker & Robertsholm; Björn Berg, Krylbo (Avesta); V. Carlberg, Smedjebacken; B. G. Geijer, Ludvika; Alb. Trolle, Grängesberg; D. C. Keiller, Nya Kopparberget; R. V. Beskow, Stråssa (Storå); A. A. Jansson, Nora; L. Fr. Bjurström, Westerås; A. B. Rasell, Köping; Th. Rådberg, Dannemora; Axel Nordvall, Norberg m. fl. samt hos herrar M. U. Lind & komp. i Stockholm.

Foto: A. Karpesjö.

Annons för Sebastin 1877 i tidningen Allehanda för folket.

Kvalitet, kontroll och teknisk försäljning

En industriprodukt måste tillverkas med jämn kvalitet. Sebastin får tidigt kritik för variationer som skadar användarnas förtroende. Bolaget förklarar problemen med bristande erfarenhet eller omsorg och uppger 1876 att tillverkningen ordnats bättre och kontrollen skärpts. Här blir skillnaden tydlig mellan den laboratoriemässiga uppfinningen och den reproducerbara industriprodukten.

Sebastin-Aktiebolaget satsar offensivt på marknaden. Civilingenjörer reser runt och genomför jämförande försök hos möjliga kunder. Ett nät av kommissionärer och upplagsplatser byggs upp från Sundsvall och Gävle till Bergslagen, Västerås och Stockholm. Försäljningen förenar teknisk demonstration, annonsering och personliga kontakter.

Kampen om bevisen

När Nobels Nitroglycerin Aktiebolaget hösten 1876 under allt starkare konflikt hävdar att dynamit är tjugo procent starkare, svarar Sebastin-Aktiebolaget den 27 november med en uppmärksammad provskjutning i nuvarande Sibirien utanför dåtidens Stockholm. Två dagar tidigare har patent meddelats för Ny-Sebastin, med ändrade proportioner mellan beståndsdelarna. Vid den här tiden har Baeckman lämnat styrelsen och koncentrerar sig på andra affärer, inte minst Hvita Björn.

Försöken kontrolleras och protokollförs av en särskild grupp personer, och bevittnas av en elit av militärer och civila tekniker samt press. Kung Oskar II gör ett kort besök. Sebastin ger större verkan vid skjutning mot järnplåt och sprängning av tackjärnscylindrar. Kastning ur mörsare är i stort sett oavgjord, medan försöket med järnvägsskenor talar till dynamitens fördel. Förmåga att förstöra järnvägar har militär betydelse. Resultaten ger Sebastin god publicitet men är ingen slutgiltig vetenskaplig dom över produkterna.

Efter provet blir annonserna självsäkrare: Sebastin utropas till det bästa sprängämnet på marknaden. Tidningen Fäderneslandet beskriver bolaget som en allvarsam konkurrent till de etablerade ”dynamitpatronerna”. Konkurrensen är verklig, men proportionerna ojämna. Under 1870-talet ligger Sebastin-Aktiebolagets andel av den svenska civila sprängämnestillverkningen omkring 13–15 procent. Det statistiska underlaget är osäkert, och från 1880-talet sjunker andelen.

Varför utmanaren inte vann

Alfred Nobels styrka är inte bara dynamiten. Han utvecklar nya produkter, bygger företag i flera länder och verkar på en marknad som är mångdubbelt större än den svenska. Sebastin-Aktiebolaget har ett nationellt nätverk och framstående ägare, men saknar Nobels internationella skala, kapitalbas och fortgående innovationsmaskineri. Vid sin död har Nobel tre laboratorier: i Paris, San Remo och Björkborn i Karlskoga. Vid Uddnäs utvecklas inte någon motsvarande, långsiktigt organiserad forskningsmiljö.

Under Edvard Svalander, verkställande direktör från 1889, breddas produktionen vid Uddnäs till bland annat salpeter-, salt- och svavelsyra, ammoniak, glaubersalt, sulfat och vattenglas. Ju mer Sebastin tappar mark, desto viktigare blir de kemisk-tekniska produkterna. Bolaget upplöses 1902 och verksamheten övertas av Svalanders Uddnäs Kemiska Fabrik.

Ett farmaceutiskt industriäventyr

August M:son Baeckman är Sebastin-Aktiebolagets idébärare, men inte dess enda byggmästare. Patentet blir industri först genom ett nätverk av apotekare,

grosshandlare, brukspatroner, ingenjörer, investerare och arbetare. Historien visar hur farmaceutisk kunskap kan röra sig från apotekets laboratorium till det framväxande industrisamhällets gruvor, järnvägar och fabriker.

Baeckman och det nätverk som han verkar i störtar inte dynamiten. Men han uppfinner ett sprängämne som patenteras, produceras, prövas och säljs under flera årtionden. Sebastin-Aktiebolaget efterlämnar en industrimiljö vid Uddnäs som lever vidare långt efter att namnet Sebastin försvinner från marknaden.

Anders Karpesjö
författare och lokalhistoriker
samt verksam i Ankarhyttan Karpesjö Consulting AB.

Utställning om Alkemi på Skokloster slott sommaren 2026

Under sommaren 2026 (5 juni till 31 augusti) anordnades en mycket intressant utställning om alkemi på Skoklosters slott. Orsaken till detta var främst att Skokloster har en mycket fin samling böcker om alkemi i sitt digra bibliotek, som totalt omfattar drygt 20 000 volymer.

Jag deltog i en specialvisning med intendent Jonas Häggblom som också producerat utställningen.

Foto: A. Ohlsson.

Suggestiv introduktion till utställningen.

Utställningen var uppdelad på två plan och man kunde följa utvecklingen av alkemi från 200-talet efter Kristus då alkemin uppstod bland grekiska hantverkare och lärda i Egypten fram till 1666 då franska vetenskapsmän fördömer alkemi och guldmakeri (men sökandet fortsätter ändå). Under 700-talet systematiserade arabiska filosofer alkemin och angav svavel och kvicksilver som materiens beståndsdelar. Detta känns igen från den kringvandrade läkaren och författaren Paracelsus (1493–1541) som myntade begreppet ”Tria Prima” och teoretiserade materiens sammansättning, som baserad på tre element: svavel, kvicksilver och salt. På utställningen visas två av Paracelsus skrifter upp. En av dem innehåller också avsnittet ”Opus paramirum” där hans vision om ny medicin och betydelsen av tria prima presenteras. Paracelsus myntade också begreppet spagyria som är en sammansättning av ”spao”, att separera och ”ageiro”, att sammanföra. Dvs att skilja respektive förena ämnens beståndsdelar genom destillation. Men andra böcker om traditionell och alkemisk framställning av läkemedel förevisas också i början av utställningen till exempel Johann Daniel Mylius ”Antidotarium medicichymicum reformatum (1620).

En av de få kända kvinnliga alkemisterna, Anna Maria Zieglerin (1550–1575), presenteras också. Hon avrättades efter att hon anklagats för mord, men på grund av detta finns också hennes alkemiska verksamhet dokumenterad för eftervärlden genom rättegångsprotokoll.

Utställningen och visningen avslutas med en installation/ konstverk ”Alchemillas Apotek, 2017” av Lisa Jeannin. Lisa Jeannin är både konstnär och alkemist och utforskar enligt uppgift förvandlingens och helandets processer. Konstverket är uppbyggt i form av ett tält där man kan stiga in och läsa om, samt beskåda ett antal spagyriska tinkturer, alkemiska elixir och initiatoriska örtextrakt. Många välkända svenska läkeväxter som ringblomma, kamomill, johannesört och vänderot dyker här upp, liksom mer exotiska som guayusa och sibirisk ginseng. Sammanfattningsvis en mycket illustrativ och informativ utställning!

Foto: A. Ohlsson.

Alchemillas Apotek – en introduktion till den spagyriska konsten.

Annika Ohlsson,
sekreterare i Sektionen för farmaci- och läkemedelshistoria.

Bortglömda drogsamlingar från 1800-talet

För den farmacihistoriskt intresserade är äldre drogsamlingar inget okänt fenomen. De flesta farmacihistoriska miljöer hyser ofta en eller flera samlingar av diverse ”droger” – olika råvaror för läkemedelstillverkning – som tidigare användes för undervisning av studenter eller personal på apoteken. Trots detta har många drogsamlingar och deras historiska betydelse till stor del glömts bort.

I den här artikeln vill jag belysa detta förhållande genom att lyfta fram en särskild typ av drogsamlingar, nämligen de som fanns vid olika slags europeiska lärosäten för medicin och farmaci under 1800-talet och 1900-talets början. Samlingarna bestod ofta av tusentalstals föremål och var länge centrala i undervisningen, men under 1900-talets gång blev de gradvis alltmer irrelevanta och de flesta glömdes antingen bort, skingrades, eller rentutav försvann. Under de senaste decennierna har dock delar av sådana samlingar återupptäckts vid flera europeiska lärosäten och börjat undersökas mer noggrant.

Jag är själv delaktig i ett sådant arbete på Medicinhistoriska museet i Uppsala, där en drogsamling som tidigare tillhörde den medicinska fakulteten vid Uppsala universitet dokumenteras för närvarande. Samlingen bestod av tusentals olika föremål och tillhörde universitetet under mer än hundra års tid. Så sent som 1947 var den – helt eller delvis – uppställd på den farmakologiska institutionen, men någon gång efter detta blev den försummad, bortglömd och skingrad. Lyckligtvis har omkring 1 200 föremål återupptäckts. I den här artikeln vill jag summera några iakttagelser som har gjorts hittills i kartläggningen av denna samling.

Samlingarnas utbredning i Europa

Drogsamlingen vid Uppsala universitet var en del av bredare europeisk trend i sin samtid. Från 1800-talets första hälft och framåt var det vanligt att stora drogsamlingar byggdes upp vid lärosäten för medicin och farmaci runtom i Europa. Samlingarna benämndes ofta som farmakognostiska eller farmakologiska, och de bestod inte sällan av tusentals olika föremål. Majoriteten av innehållet utgjordes av växtdroger, men djurmaterial och mineraler var också vanligt förkommande. Ofta ingick dessutom andra slags föremål, alltifrån herbarier och mikroskopiska preparat till etnografiska föremål (rökdon, dryckeskärl, etc.). På det stora hela verkar samlingarna ha fyllt olika funktioner över tid, men huvudtanken var att de skulle användas i undervisningen av blivande läkare och apotekare.

Var fanns då alla dessa drogsamlingar och hur pass omfattande var de? I nuläget kan inget uttömmande och heltäckande svar ges på dessa frågor. Uppgifter om många samlingar är väldigt spridda och kortfattade. I en del fall är informationen svårtillgänglig, för att inte säga obefintlig. Om ett försök till en preliminär översikt ändå ska göras tyder mycket på att de större drogsamlingarna fanns vid lärosäten i tysktalande länder och regioner (till exempel i Göttingen, Wien och Bern), samt i Frankrike (Paris och Montpellier). Den största samlingen fanns möjligen vid Berns universitet, vilken 1927 ska ha omfattat omkring 60 000 föremål. Utöver dessa större samlingar fanns även liknande samlingar av varierande storlek i många andra delar av Europa. Till exempel byggdes samlingar upp vid lärosäten i Krakow och Zagreb (som båda då var en del av Österrike-Ungern), i Spanien (Madrid) och Norge (Christiania/Oslo).

Drogsamlingar av detta slag fick också en viss utbredning i Sverige. Förutom samlingen i Uppsala uppstod omfattande drogsamlingar vid åtminstone två andra svenska lärosäten, Karolinska institutet och Farmaceutiska institutet. Vid Karolinska institutet ska samlingen ha uppgått till 4 500 nummer år 1910, medan samlingen vid Farmaceutiska institutet uppges ha omfattat mer än 11 600 föremål år 1908 (varav åtminstone 4 800 utgjordes av enbart växtdroger). Gissningsvis hade Farmaceutiska institutet den största av dessa tre svenska samlingar. Det är inte helt fastställt hur många föremål som fanns vid Uppsala universitets samling, men 1892 uppskattades den ha uppgått till 3 000–4 000 växt- och djurdroger, ett herbarium på 2 000 nummer, samt andra slags föremål vars antal är ospecificerat.

Foto: J. Andersson.

Kinabarkar.

Liknande innehåll, liknande användning?

Alla dessa drogsamlingar var förstås inte helt homogena. De konstruerades ofta i väldigt skilda nationella kontexter och akademiska sammanhang, till exempel vid farmaceutiska institut och medicinska fakulteter. Således fanns det sannolikt mycket variation i fråga om samlingarnas innehåll och syften. I arbetet med att kartlägga samlingen vid Uppsala universitet har det hittills framträtt några likheter och skillnader avseende detta.

Om vi börjar med likheterna så kan man skönja paralleller mellan flera samlingars uppbyggnad och innehåll. En slående överensstämmelse är att många samlingar bestod av flera delsamlingar, där särskilda växt- och djurdroger förekom i oproportionerligt stora mängder jämfört med andra droger. Kinabarkar är det mest framträdande exemplet och var vanligt förekommande i en mängd drogsamlingar, inklusive samlingen i Uppsala, där åtminstone 70 exemplar ingick. Andra utmärkande exempel är rabarberrötter och sennablad, som båda finns i relativt stora mängder i till exempel samlingarna i Göttingen, Christiania/Oslo och Uppsala.

Forskarna Volker Wissemann och Kärin Nickelsen, som har undersökt samlingen i Göttingen, menar att dessa delsamlingar fyllde flera funktioner. De användes delvis för forskning vid lärosätena, då det fanns ett stort intresse under 1800-talet för särskilda drogers egentliga moderväxter (inte minst kinabarkar och rabarberrötter). Men de fyllde även en viktig funktion i undervisningen, där mångfalden av drogexemplar skulle bistå studenterna i att lära sig skilja på bättre och sämre droger, för att inte säga rena förfalskningar. Detta kunde enklast göras genom att samlingarna innehöll flera olika varianter av samma drog, vilket gjorde det möjligt för studenter att själva granska drogernas färg, struktur, smak, lukt, etc.

Mycket tyder på att drogsamlingarna i Sverige användes på liknande sätt. Till exempel var diskussioner om olika drogers kvalitetsskillnader och förfalskningar vanligt förekommande i 1800-talets svenska farmakologiska/farmakognostiska litteratur. Ett exempel är läkaren Nils Johan Berlins *Den svenska farmakopeen översatt och kommenterad* från 1849. Boken riktade sig till såväl läkare som apotekare och gav ingående beskrivningar av bättre och sämre exemplar av samma slags drog, samt noggranna instruktioner för hur man kunde skilja dessa åt. För vissa droger, som kinabarkarna, ansåg särskilda kemiska reaktionstester vara nödvändiga för att fastställa den äkta varan. Men i många fall kunde man komma långt genom enbart en inspektion av drogernas färg, form, lukt och smak. Till exempel kännetecknades den moskovitiska rabarberroten – enligt Berlin den bästa sortens rabarber inom droghandeln – av följande egenskaper: ”Lukten egen, oangenäm; smaken tillika bitter, sammandragande. Roten knastrar under tänderna och färgar vid tuggning saliven hastigt gul.” Den skiljde sig därmed från engelsk rabarberrot, vilken enligt Berlin ofta användes vid förfalskning och utmärktes av att ”[d]en liknar till formen Moskovitisk rot, men är porösare, lättare, tradigare, utanpå brungul, inuti mera punkterad än ådrig, knistrar icke under tänderna, smakar slemmigt, luktar och smakar svagt rabarberartadt.”

Det är rimligt att anta att svenska studenter i medicin och farmaci under 1800-talet och 1900-talets början utförde dylika smak- och lukttester, då ett flertal belägg finns för att självstudier bedrevs på dessa svenska samlingar. Det mest slående exemplet är läkaren Arvid Wallgren, som hade studerat medicin vid Uppsala universitet och i sina memoarer beskrev hur det kunde gå till vid undervisningen vid den farmakologiska institutionen år 1909: ”Under kursen i farmakologi fick man på farmakologen på egen hand studera de olika drogerna. En afton skulle jag smaka på ett krotonfrö och detta resulterade i en ’imperialistisk’ tarmuttömning”.

Olika målgrupper, olika funktioner

Avslutningsvis bör något sägas om skillnaderna samlingarna emellan. En väsentlig sådan är att lärosätena ibland hade olika målgrupper för sina samlingar. Mycket tyder på att de oftast riktade sig enbart till blivande apotekare, men vid vissa lärosäten tog dock både apotekar- och läkarstudenter del av samlingarna, som vid Karolinska institutet och universitetet i Christiania/Oslo. Ibland tycks drogerna även ha varit till enbart för undervisning av läkarstudenter, som vid Uppsala universitet.

Foto: J. Andersson.

Sennablad.

Samlingarnas funktion i undervisningen av apotekarstudenter är rätt självklar. Under hela 1800-talet tillverkades läkemedel i regel från grunden direkt på plats på apoteken, ofta från obearbetat växtmaterial. I detta nära arbete med läkemedlens råvaror behövde man kunna bedöma kvaliteten på en mängd olika droger, vilket förmedlades genom de omfattande samlingarna.

I fråga om medicinarstudenterna är samlingarnas syfte inte lika uppenbart: varför ansågs 1800-talets läkare behöva ha ingående kunskaper om olika barkar, rötter och blads beskaffenhet? En delvis förklaring är att läkare – då som nu – skrev ut recept på läkemedel och de behövde således ha en viss insikt om de substanser som ordinerades. Den typen av kunskap var dock mer teoretisk och fordrade inte nödvändigtvis en omfattande drogsamling.

En ytterligare förklaring, åtminstone för svensk del, finner man i visitationsväsendet. Sedan 1600-talet fanns officiella föreskrifter i Sverige om att alla apotek årligen skulle genomgå en visitation – en sorts inspektion av ett apotek där bland annat beståndet och förvaringen av droger skulle granskas – och att denna alltid skulle ledas av en läkare. Föreskrifterna innebar att en legitimerad läkare var förpliktigad att vid behov kunna kontrollera ett apotek och som läkare förväntades man därmed ha goda kunskaper om olika drogers fysiska egenskaper (utseende, smak, lukt, etc.), och inte bara deras verksamma beståndsdelar. Visitationsväsendet förblev gällande i denna form fram till 1800-talets slut, efter vilket speciella ämbetsläkare utbildades för denna uppgift.

Det är tydligt att visitationsplikten spelade en viktig roll för att motivera drogsamlingen vid Karolinska institutet under 1800-talet. Samlingen hade länge utgjort en central del i lärosätets undervisning av farmakognosi för såväl blivande apotekare som läkare. Från 1890-talet och framåt tillägnades dock allt mindre tid åt farmakognosin inom den farmakologiska undervisningen för läkare. Farmakologen Carl Gustaf Santesson – som var högst delaktig i denna utveckling – menade att detta delvis motiverades av att skyldigheten för varje legitimerad läkare att utföra en visitation hade försvunnit vid 1890-talets början, då denna uppgift istället överfördes till särskilda ämbetsläkare.

Även drogsamlingen vid Uppsala universitet kan kopplas till visitationsväsendet, om än på ett annorlunda sätt. I Uppsala rådde andra omständigheter än i Stockholm i det att Uppsala universitets medicinska fakultet var ansvarig för visitationer av stadens akademiapotek. Detta arrangemang hade sina rötter i 1600-talet och ett liknande fanns i Lund. Hur detta förhållande såg ut i Lund är för närvarande okänt, men vid Uppsala universitet togs detta ansvar på stort allvar under hela den tid som drogsamlingen byggdes upp. Från 1800-talets första hälft finner man flera exempel på visitationer vid vilka ett flertal personer från den medicinska fakulteten närvarade, inklusive de som då ansvarade för drogsamlingen, där apotekets förråd av växtdroger (inklusive kinabark och rabarberrot) granskades ingående. Den akademiska jurisdiktionen upphävdes sedan 1852, men universitets engagemang fortsatte även långt efter detta. Apotekaren Thore Delphin – som skildrat det uppsaliensiska akademiapotekets historia – framhåller att ”ännu på 1860-talet deltog medicinska fakulteten i visitationerna och ända in på 1920-talet plägades professorn i farmakologi årligen infinna sig på apoteket, åtföljd av en skara medicine studerande, för att sätta in dem i apoteks anordning, läkemedlens förvaring m. m.”

Det återstår givetvis mycket att undersöka om hur dessa samlingar användes och motiverades. Men genom den här artikeln hoppas jag ha stimulerat ett ökat intresse för drogsamlingar och deras historiska värde. För den som i närtid vill fördjupa sig i Uppsala universitets drogsamling kan ett besök till Medicinhistoriska museet i Uppsala rekommenderas. Delar av samlingen ingår i museets tillfälliga utställning ”Materia medica” som pågår till den 29 november i år.

Jesper Andersson
Museiassistent på
Medicinhistoriska museet i Uppsala

Utvalda referenser:

1. Ahlberg, K. (1908) *Den svenska farmaciens historia*. Wilhelm Billes Bokförlags Aktiebolag, Stockholm.
2. Berlin, N. J. (1849) *Den svenska farmakopeen översatt och kommenterad. En handbok i farmakologien för läkare och apotekare*. C. W. K. Gleerups förlag, Lund.
3. Delphin, T. (1942) *Akademie apoteket Kronan i Uppsala. 1628–1928.* Almqvist & Wiksells Boktryckeri A.-B., Uppsala.
4. Santesson, C. G. (1910) Farmakologiska institutionen, i *Karolinska mediko-kirurgiska institutets historia. Tredje Delen. Karolinska mediko-kirurgiska institutets kliniker och institutioner*. Isaac Marcus' Boktryckeri Aktiebolag, Stockholm.
5. Smestad Paulsen, B., Vaalund, A., Larsen, Ø. (2021) Professor Frederik Holst og hans drogesamling. *Michael*, vol. 18, supplement 27.
6. Wissemann, V., Nickelsen, K. (2017) *Katalog der Pharmakognostischen Sammlung der Georg-August-Universität Göttingen*. Universitätsverlag Göttingen, Göttingen.

En fullständig referenslista kan erhållas från författaren via info@mhm.uu.se.

Drogerna i Scheeles lådor. Del II.

Färgstoff till målarfärg

Bland Scheeles lådor finns ett antal som har innehållit pigment och färgämnen, vilket beror dels på att en drog både hade medicinska effekter och kunde användas som färgstoff, dels på att apoteken saluförde kemitekniska produkter. Pigmenten och färgämnena kommer från både växt-, djur- och mineralriket och användes både till färger på snickerier och möbler såväl invändigt som utvändigt samt till konstnärsfärger. I förra numret av Unicornis presenterades lådan med mumiepulver, Mumia Vera, vilket även det användes som ett brunt pigment i konstnärsfärger, mumiebrunt. Namnet lever vidare på färgtuber och betecknar en brun kulör, men pigmentet är numera utbytt.

Foto: Teddy Hallingström, Skansen.

Signaturen ANTIMON: MIN: uttyds Antimonii mineralis eller på svenska spetsglans, svavelantimon eller stibnit. Det är ett mineral med den kemiska formeln Sb_2S_3, dvs antimontrisulfid. Medicinskt har drogen ansetts ha blodrenande, laxerande och svettdrivande effekter. Den rekommenderades även vid vissa hudsjukdomar samt vid gikt, reumatism och skrofler, som är en form av tuberkulos som drabbar småbarn med bland annat förstorade lymfkörtlar på halsen. Redan i det gamla Egypten 3 500 f.v.t. användes mineralet för att ge svärta åt ögonen. Pigmentet ger en metallisk grå-svart kulör och användes framförallt av konstnärer.

Foto: Teddy Hallingström, Skansen.

Signaturen AUR: PIGM: uttyds Auripigmentum och är arseniktrisulfid, As_2S_3. På svenska heter mineralet auripigment, orpiment eller gul arseniktrisulfid. Utvärtes användes drogen som ett frätmedel vid behandling av fistlar och kräfta samt vid vissa hudsjukdomar. Invärtes brukades det mot ett flertal sjukdomar som nerv- och blodsjukdomar samt intermittenta febrar. Precis som namnet antyder så ger pigmentet en djup, gul färg och användes framförallt av konstnärer.

Foto: Teddy Hallingström, Skansen.

Signaturen G: GUTTAE uttyds Gummi guttae, det vill säga gummigutta eller gambogia. Det är ett gummiharts från olika trädarter i Garcinia-släktet i Thailand och Kambodja. Medicinskt verkar drogen starkt laxerande. Liksom många hartser har det använts i fernissor och som ett färgämne ger det en gul färgnyans. Det är inte stabilt med olja och används därför främst vid akvarellmålning.

Foto: Teddy Hallingström, Skansen.

Signaturen NIHIL: ALB: är Nihilum album, dvs ”vitt intet” på svenska och består av zinkoxid, ZnO. Från tyskans *weiß nicht*, kallades det på svenska apotek för *nikt* och användes som ströpulver vid pillertrillning och uppblandades ibland med sporer från mattlummer. Under 1800-talet kom nikt att uteslutande beteckna ströpulver bestående av sporer från mattlummer, vilket då dominerande som ströpulver vid pillertrillning.

Zinkoxid ansågs utvärtes vara adstringerande och lugnande bl a vid könssjukdomar. Det användes även inom ögonsjukvården. Enligt Nils Rosén von Rosenstein i hans bok *Hus och Rese-Apotheque* som kom ut 1775 är zinkoxid ”*makalöst mot hudlöshet och när man skafvit sig. Man blandar litet deraf i vatten, doppar deri en linnelapp och applicerar*”. Zinkoxid är ett vitt pigment, zinkvitt, och började användas i slutet av 1700-talet. Zinkvitt kom att ersätta blyvitt på grund av dess giftighet.

Foto: Teddy Hallingström, Skansen.

Signaturen SCHIBERWEIS är det tyska Schieferweiß, skiffervitt på svenska och på latin Cerussa in laminis. Namnet betecknar en hög kvalité av färgpigmentet blyvitt, då pigmentet såldes i tunna skivor (som påminde om skiffer) och inte hade blivit utdrygad med exempelvis krita. Blyvitt är blykarbonat med den kemiska formeln $Pb_3(CO_3)_2(OH)_2$. Blyvitt kan lätt rivas till ett fint pulver med god täckning och vacker glans. Giftigheten var känd redan under antiken, men användes trots detta både inom konst- och byggnadsmåleri. När man börjat framställa zinkvitt industriellt kunde blyvitt förbjudas för invändig målning, vilket i Sverige skedde 1860. Utvändigt användes blyvitt fram till 1920-talet då det ersattes med titanvitt. Blyvitt har använts inom medicinen såsom uttorkande och sammandragande medel i strö pulver, salvor och plåster. I den sista upplagan av svenska farmakopén, som kom ut 1946, fanns inte blykarbonat med. Det har även använts som puder till ansiktet i årtusenden vilket orsakade blyförgiftningar.

Foto: Teddy Hallingström, Skansen.

Signaturen SPODIUM är latin och betyder aska eller sot. Drogen kunde även benämnas *Ebur ustum*, det vill säga bränt elfenben. Vid tillverkning används oftast ben från kreatur och vid fullständig förbränning av dem fås ett vitt pigment, elfenbensvitt eller benvitt. Det har ansetts ha absorberande och adstringerande egenskaper samt använts som ett antihelmintikum. Vid ofullständig förbränning, dvs förkolning, fås ett svart pigment, *Ebur ustum nigrum*, som på svenska kallas bensvärta. Inom medicinen har det använts som ett renande och adstringerande medel vid sjukdomar i tarmkanalen. Bensvart är blå-svart färgnyans och ganska mjuk i konsistensen. Det innehåller ca 10% kol, 84% kalciumfosfat och 6% kalciumkarbonat.

Foto: Teddy Hallingström, Skansen.

Signaturen SUCC: VIRID: utläses Succus viridis och blir på svenska saftgrönt (eng. *sap green*). Drogen kommer från mogna bär av getapel, *Rhamnus cathartica,* som växer vilt i södra och mellersta Sverige. Bären är starkt laxerande precis som artnamnet antyder och medicinskt har den även använts vid gikt, vattusot och hudutslag. För att få fram pigmentet, blötläggs bären i vatten och kokas, varefter alun tillsätts. Lösningen indunstas och Gummi arabicum adderas som ett bindemedel för färgämnet. Den erhållna pastan förpackades i ox- eller svinblåsor för att den inte skulle torka. Färgämnet användes till akvarellmålning och ger en gulgrön nyans. Lantmätarna använde ofta saftgrönt för gröna nyanser för att markera ängar, hagar och skog. Namnet lever vidare på färgtuber men pigmentet har ersatts av syntetiska varianter.

Claes Jagensjö

Källor

1. Läkemedelsnamn – ordförklaring och historik, av Lauritz Gentz och John Lindgren från 1927
2. Rediscovering the Colours of Elias Brenner's Pigment Nomenclature from 1680, av Cecilia Rönnerstam et al, npj Heritage Science volume 13, Article number 417(2025) https://www.nature.com/articles/s40494-025-01987-2

Några läkemedel och ståndkärl i Peter Hernquists Boskapsapotek. Del I

Lars-Erik Appelgren redogör i denna artikel för några läkemedel som veterinären Peter Hernquist (1726 – 1808) använt i sin praktik. Författaren utgår från de ståndkärl från sent 1700-tal som finns bevarade i Boskapsapoteket på Veterinärmuseet i Skara, kompletterade med Hernquists skriftliga kommentarer.

Foto: L-E Appelgren.

Litet ståndkärl från Boskapsapoteket i Skara: Oleum rosmasini.

Oleum rosmarini

Ett ståndkärl är märkt Oleum rosmarini, det vill säga rosmarinolja. Frågan är vilken rosmarinolja det kan röra sig om. Är det rosmarinolja från Rosmarinus officinalis eller Rosmarinus sylvestris. Båda finns presenterade i Pharmacopoea Svecica från 1775: drogen Rosmarinus, R. officinalis, från Sydeuropa eller drogen Rosmarinus sylvestris, Ledum palustre, L. med det svenska namnet skvattram och det idag officiella Rhododendron tomentosum. I Linnés flora från 1755 finns endast Rosmarinus sylvestris, upptagen i förteckningen över Örter som på apoteken brukas. Linné anger bland annat att ”löss hos nötkreatur och svin kunna fördrivas genom tvättning med dekokt av växten.” Hernquist beskriver den som ”döfwande och sammandragande, blodrenande, urin- och swettdrifwande, smärtstillande, lindrigt afförande och något kräkande.” Han är ute efter den sammandragande effekten när han rekommenderar skvattram vid inflammationer. Extrakt från skvattram har visats innehålla substanser som har antiinflammatoriska effekter in vitro, bland annat ursolsyra. Ursolsyra är en potent hämmare av cyclooxygenas-2 och jämförbar med NSAID-preparat. Oljan som Hernquist använde sig av kan därför haft en viss terapeutisk effekt.

Tinctura succini

Ett ståndkärl innehåller Tinctura succini, det vill säga bärnstenstinktur. Det är ett utdrag i sprit av pulveriserad bärnsten. Detta utdrag har haft medicinsk användning sedan länge. Bärnsten fanns upptagen i Pharmacopoeja Holmiensis från 1686 – Tinctura succini – pulveriserad bärnsten upplöst i vinsyrasprit. I Pharmacopoea Svecica fanns såväl Succinum, bärnsten, *Succinum electricum*, som Tinctura succini. Den senare fanns inte upptagen i veterinärfarmakopéerna, som ju var av senare datum, den första kom 1809. Plinius använde bärnsten utriven med honung mot bland annat öron- och ögonskador. I Materia medica beskriver Linné den som värmande, torkande, stärkande, mot hysteri, svettdrivande och menstruationsdrivande. Nils Rosén von Rosenstein har i sin skrift Hus- och rese-apoteque från 1765 följande recept: ”Componeradt Bärnstens-Salt som är gjort smakligt med socker. Den som ofta och oförmodeligen får plåga af Wäder, Qwaf eller Vapeurer kan deraf taga en theesked, så snart anstöten märkes komma.” I handskriften Zoopharmacologia, från omkring 1804, beskriver Hernquist noggrant bärnstenens egenskaper, men hyser tveksamheter över dess medicinska effekt: ”J forna dar togs pulvret [pulveriserad bärnsten] in och äfwen på senare tider för hästar med Waleriana och Pomerants blad med för modligen föga nytta”. Tinctura succini fanns till och med i den svenska farmakopéns åttonde upplaga (1901). Bärnstenssyran dröjde sig kvar inom humanterapin där den ingick i Prinsens droppar listade i Medicinska Benämningar 1937. Prinsens droppar var en mäkta populär universalmedicin som användes för att styrka nerverna vid hysteri på 1800- och långt in på 1900-talet, men gav nog inte annat än en placeboeffekt. I nutida medicinska sammanhang hittar vi bärnstenssyra bland annat som läkemedelsderivat i succinylkolinklorid och i våra mitokondrier (Krebscykeln) och som en relativ nyligen påvisad receptor. Man kan nog konstatera att bärnstenstinktur knappast kunde förväntas fungera vid de olika diagnoser som föreslagits under skilda epoker.

Ståndkärl innehållande pulver från Guds nådes ört från Boskapsapoteket,

Pulvis gratiola officinalis

Pulvis gratiola officinalis, pulver av jordgalla, är texten på ett annat ståndkärl från Boskapsapoteket. Det betyder att kärlet innehöll pulver av växten jordgalla, *Gratiola officinalis*. Den kallas också Guds nådes ört och ansågs på 1500-talet hjälpa mot de svåraste sjukdomar, vilkas botande ansågs som en särskild Guds nåd. Gratiola fanns upptagen i Pharmacopoea Svecica till och med sjunde upplagan. Hernquist skriver att jordgalla används bland annat som kräk- och laxermedel, men nämner också dess egenskap av att kunna ”fördriva matskar”, det vill säga inälvsparasiter. I Hernquists Kort genwäg til naturaliers kännedom (1795) sägs att ”Gratiola laxerar up och ned uti Gallfebrar och Frånssor.” Jordgalla innehåller så kallade cucurbitaciner som är starkt laxerande. Växten ger bland annat njur- och hjärtskador. Jordgalla anses göra mjölken ”giftig” om nötkreatur betat på ängar där växten finns i riklig mängd. Helt klart är dock att Hernquist vid förskrivning av jordgallapulver kunde utverka en kraftigt laxerande effekt.

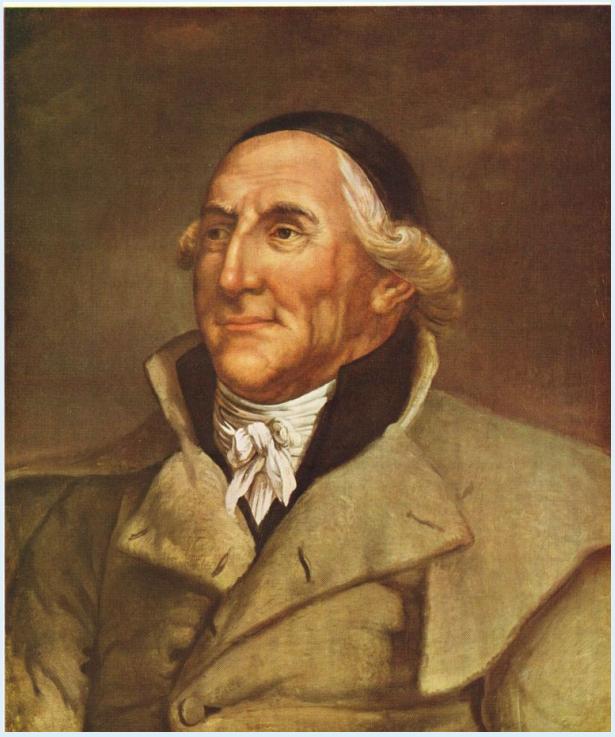

Foto: Veterinärmuseet i Skara.

Peter Hernquist (1726–1808). Målning av Per Krafft d.y.

Peter Hernqvist, född 1726 i Härlunda socken, Västergötland, död 1808 i Skara är den svenska veterinärmedicinens fader. Hernquist studerade naturvetenskap och filosofi i Uppsala med Linné som mentor. Han bedrev därefter studier vid veterinärskolan i Lyon 1763–1766. Efter ytterligare tre års studier i Paris hemkallades han av regeringen och fick i uppdrag att inrätta en svensk veterinärskola. Då medel till en sådan saknades, utnämndes han till lektor i matematik vid Skara gymnasium och fick även ett lönebidrag, mot löfte att vart tredje år utbilda två veterinärelever. Hernquist höll föreläsningar i veterinärvetenskap och lyckades till sist utverka en fastighet för en tilltänkt veterinärutbildning. Efter att ha lyckats bota en smittsam hästsjukdom – post eller propter - fick han Gustav III:s medgivande att 1775 grunda Sveriges första veterinärutbildning i Skara. 1778 utsågs han till professor och verkade på Veterinärinrättningen fram till sin död. Hans valspråk var Våga vara vis (Aude sapere).

Lars-Erik Appelgren,
professor emeritus i farmakologi
vid Sveriges lantbruksuniversitet

Artikeln är, med tillstånd, ett utdrag av Anders Cronlund från Appelgrens originalartikel **Peter Hernquist och veterinärutbildningen i Skara**, publicerad i Svenska Linnésällskapets Årsskrift 2025 med anledning av de 250 åren sedan utbildningen startades.

Läkemedelsförteckningar innan FASS

Långt in på 1700-talet innehöll örtaböcker förslag på örters medicinska användning. De avsåg sällan specifika läkemedel utan oftare Wäxtens allmänna Läkedoms-krafter, som det stod i Carl Fredrik Hoffbergs Anvisning till Wäxt-Rikets kännedom från 1792. Alternativet till växterna utgjordes av metallbaserade medikamenter, så kallade spagyriska, som introducerats av den schweiziska läkaren, professorn och alkemisten Paracelsus i början av 1500-talet. Den första systematiserade översikten av våra läkemedel var *Pharmacopoea Holmiensis Galeno-Chymica*, som blev riksfarmakopé i och med 1698 års medicinalförordning. En halvering av preparaten i Holmiensis skedde efter Linnés och Adam Bäcks arbete inför *Pharmacopoea Svecica* 1775. Farmakopéer utkom därefter löpande men oregelbundet fram till 1948 (Ed XI) och kompletterades med andra sammanställningar över läkemedlen. Till tidiga sammanställningar över läkemedelsarsenalen hör medicinaltaxor. Den första rikstäckande publicerades 1739.

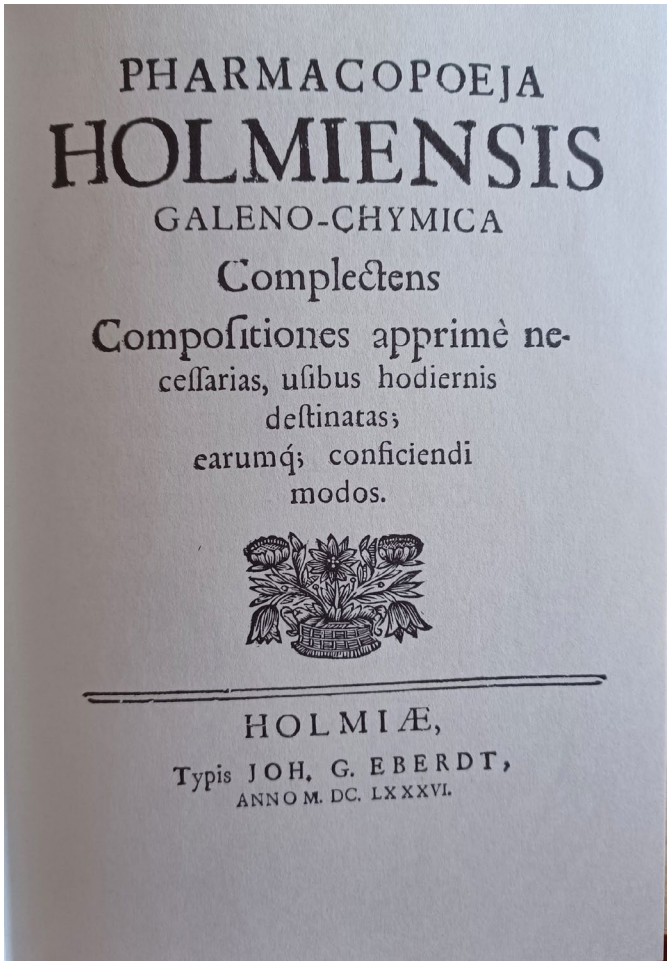

PHARMACOPOEJA
HOLMIENSIS
GALENO-CHYMICA
Complectens
Compoſitiones apprimè ne-
ceſſarias, uſibus hodiernis
deſtinatas;
earumq; conficiendi
modos.
HOLMIÆ,
Typis JOH. G. EBERDT,
ANNO M. DC. LXXXVI.

Foto: A. Cronlund.

Titelbladet för Pharmacopoea Holmiensis Galeno-Chymica, Faksimil.

Recepthandböcker

Eftersom det ibland gick många år mellan farmakopéernas editioner fanns det utrymme för så kallade recepthandböcker. Många syntetiserade preparat från den tyska kemiindustrin och från nyupptäckta naturprodukter presenterades i dem innan de kom med i farmakopéerna. Recepthandböckerna upptog många synonyma preparat och vid sidan av läkemedel även andra hälsoprodukter till exempel bad, pastiller och hudvårdsprodukter. 1892 utkom boken *Läkemedlens användning och dosering* av KI-professorerna Johan G. Edgren och Severin Jolin. Den utkom i sju upplagor till 1928. Bland nyheterna märks antifibrin, guajakol (syfilis), kurare, nitroglycerin, hjärtmedicinerna ouabain/strofantin. 1893 utkom *Om de officinella och om de nyare läkemedlens dosering, lösningsförhållanden, användningssätt mm., om gifter och motgifter* av apotekaren Axel W. Holmgren. Nya produkter avspeglar den unga tyska kemiindustrins produkter: syror, etrar, acetanilid, fenacetin, antipyrin, salicylater, järn-, brom-, klorföreningar och amylnitrit. Dessutom upptas några under seklets andra halva isolerade naturprodukter, som tagits upp i farmakopén 1869: atropin, digitalis, efedrin, emetin, stryknin, fysostigmin och pilokarpin, de två senare för ögonpraxis. Det tog upp till 50 år efter naturprodukternas isolering innan de kom i medicinskt bruk då det saknades kommersiella drivkrafter för deras användning. Exempel på den nya gruppen substitutionsläkemedel var pankreaspulver och pepsin. utkom Lundaprofessorn Seved Ribbings *Terapeutisk recepthandbok på grundval av de nordiska ländernas farmakopéer.* Boken utkom i flera upplagor in på 1900-talet. Liksom i liknande recepthandböcker från tiden upptas även åtskilliga icke officinella läkemedel. Inget terapeutiskt register ingår och motiveras bland annat med att läkaren inte skall styras av sådana – annat ser det ut 2026! 1896 utkom *Terapeutiskt Vademecum i invärtes och hudsjukdomar* av Sten A. Pfannenstill, docent vid KI. Mängden synonymer är omfattande med till exempel 30 preparat mot bronkit. Bland nya rationella medel upptas tyreoidintabletter mot myxödem och torskleverolja mot rakitis. 1904 utkom *Terapeutiskt Vademecum för praktiserande läkare vid behandling af invärtes, hud- och veneriska sjukdomar* denna gång av professor Per A. I. Hedenius med fler. Hedenius var docent vid KI och far till uppsalafilosofen Ingemar Hedenius. Boken tar bland annat upp behandlingar av förgiftningar och medel mot veneriska sjukdomar. Gonorré behandlas med silverföreningar (protargol, largin, albargin) perkutant, per os eller parenteralt och syfilis, som anges som en kronisk sjukdom, bör behandlas med kvicksilverföreningar och jodkalium.

Malte Ljungdahls recepthandbok från 1927 utgick från Ribbings tidigare recepthandbok och skriven i samma anda, men med många recept utgallrade. ”Recept liksom allting åldras. Somliga recept vinna därpå, de flesta förlora i anseende och upphöra att spela någon roll. Och

då är det endast i sin ordning att de utgå.” Handboken gav plats åt fixa läkemedelskompositioner från industrin, som oftast var varumärken på äldre apoteksberedningar. Bland nyheterna fanns Albyl, Magnecyl, Aspirin, insulin, Burows lösning ett 25-tal järnpreparat, koffein, Luminal mot epilepsi, Veronal – första barbituratet, Neosalvarsan, uppföljare till Salvarsan, som var det första effektiva medlet mot syfilis, samt teobromin och teofyllin som nya diuretika, Organpreparaten tar upp vävnader från hypofysen, ovarierna pankreas, testis och tymus. Anmärkningsvärt saknas Pharmacias Phopho-Energon, som redan 1912 sålt för 24 000 kr och ledde till framväxten av läkemedelsföretaget Pharmacia. Liksom flertalet recepthandböcker utkom även Ljungdahls i flera upplagor. I tredje upplagan 1953 gallras ytterligare äldre läkemedel bort. Bland nyheterna märks spasmolytika, Xylocain, Macrodex vacciner, gammaglobulin samt medel mot endokrina rubbningar.

Neosalvarsan från Bayer 1920-talet. Apotekarsocietetens museum.

Malte Ljungdahl, som haft avgörande inflytande på läkemedelsarsenalen i åtskilliga decennier, ansåg att det även behövdes en ny sammanställning av läkemedlen i bokstavsordning. 1953 gav han tillsammans med apotekarna Erik Flodmark och Karin Östberg därför ut en ny *Recepthandbok*. I denna har han uteslutit alla receptkompositioner, hälsokällor, medikamentösa bad och näringspreparat. I förekommande fall har även angetts om medlen är en ”receptvara”, tidigare endast utmärkta som enkel- och dubbelgifter. Den största nyheten var penicillin. I övrigt har nya långlivade läkemedel tillkommit: Fenedrin, Amosyt, Desivon, Cyklobemin, Tenutex, Isoniazid, Ketobemidon, Kloretazin (cytostatikum), Paludrin, kortison, Biogan, Nitropent och Streptomycin. Bland beredningsformerna var solubletter en ny sådan.

Officiella handböcker

Apotekens specialitetsregister började utges 1927 av Apotekens kontrollaboratorium, AKL. I registret markerades preparat som inte borde säljas av apotek och som var otillförlitliga, så kallade humbugmediciner. Registret upptog cirka 1500 medel, inte bara läkemedel. 1952 hade antalet ökat till 2500. Registret utkom i stort sett vart annat år under olika namn tills apoteken datoriserades på 1980-talet. Specialiteterna förtecknades i bokstavsordning med angivande av aktiva beståndsdelar. På 1950-talet tas även ACO:s preparat, som tillhörde apotekskollektivet, med. Registret innehöll även priser och ett fabrikantregister. År 1931 utgav Medicinalstyrelsen sammanställningen *Medicinska benämningar, MB*, med den tidigare nämnde Ljungdahl som redaktör. Den hade föregåtts av ett antal liknande cirkulär från styrelsen och tog upp cirka 700 beredningar ur farmakopéer och av Medicinalstyrelsen godkända läkemedelsberedningar/-benämningar. Liksom i samtida läkemedelsförteckningar var urvalet i stort styrt av läkemedlens popularitet på marknaden. Boken rensade upp bland floran av benämningar och gjorde att man i kommunikationen läkare-apotekare kunde ange preparatnamnet i stället för alla innehållsämnen. År 1938 ersattes MB av *Pharmaconomia Svecica*, med så stora ändringar att den gavs det nya namnet, förkortat till Nom. Även denna publikation hade Ljungdahl som redaktör. Denna gång ingick även apotekarna Lauritz Gentz, Henning Heine, Erik Källström och Eric Winberg i redaktionen. Boken var väsentligen uppställd efter preparatens verkan samt i andra hand efter målorgan/sjukdomar. Det var första gången farmacevtiska specialiteter inkluderas i en officiell handbok om läkemedel. Bland nyheter märktes sköldkörtelhormon, sexualhormoner med tveksamma indikationer, medel mot perniciös anemi, adrenalin och nya preparat mot hjärtbesvär, ergotamin, ergometrin och oxytocin för obstetrisk praxis. Av nya beredningsformer upptogs inhalatorer, ögondroppar och injektabilier med stickbart gummimembran.

Foto: Riksarkivet.

Malte Ljungdahl

Malte J. J. Ljungdahl (1882 – 1957)
Vid sidan av ett flertal läkartjänster ingick han i ett stort antal nämnder och utredningar, bland annat 1946 års läkemedelsutredning och som ordförande i farmakopékommittén 1936 - 1946. Ljungdahl är den som mest och längst med sina värderingar påverkade läkemedelsarsenalen mellan 1927 – 1956.

På uppmaning av Medicinalstyrelsen utkom 1943 andra upplagan av Pharmaconomia Svecica, Efter den snabba tillväxten av specialiteter, framför allt inom vitaminer och hormonpreparat, sker en nedskärning av dessa då verkan var likartad. Bland nya verksamma substanser fanns sulfapreparat, hjärtmedicinen Cardiazol, Hexamin, ett antiseptiskt medel mot urinvägsinfektioner, Dolantin (petidin), progesteron för gynekologisk praxis och fenantoin – det första moderna antiepileptiska medlet. 1800-talets analgetika hade kompletterats med flera ”kainer. Ringers lösning, en tidig infusionslösning, ingick. Samma år som andra upplagan publicerades utkom *Synonymregister över farmacevtiska specialiteter* utgiven av Statens Farmacevtiska Laboratorium, SFL. Boken slogs senare ihop med ”Nom”.

Läkemedelskataloger

1900-talets farmakopéer, övriga officiella publikationer och receptböcker överskattade den traditionella läkemedelsarsenalens medicinska betydelse. De fick en motpol i industrins läkemedelskataloger. Astras första katalog utkom 1915 och tog med supplement upp 40 preparat, mest laxativ och järnpreparat ofta efter utländska förebilder. Katalogen året därpå omfattade 75 produkter. Stora produkter senare blev digitalispreparat, opiototal och leverpreparat. Ferrosans tidiga kataloger tog främst upp järnpreparat och vitaminer och på 1940-talet originalsynteserna AP, dikumaroltabletter och PAS, para-aminosalicylsyra. Vitrum blev ledande med insulin och heparin. Kabis kataloger omfattade först B-vitaminer (rester från öljäsning), senare penicilliner och därefter blodprodukter. Läkemedelskatalogerna blev under 1960-talet allt tjockare och omfattade tillsammans ungefär en hyllmeter. Fler skäl talade för en förändring, bland annat den allt vildsintare läkemedelsreklamen. Det blev Läkemedelsindustriföreningens, LIF:s nye VD apotekaren Rune Casslén, som ledde tillkomsten av *FASS*. Efter att ha bearbetat olika alternativ stannade man för en gemensam katalog för LIF- och RUFI-företagen (Representantföreningen för Utländska Farmaceutiska Industrier). Första exemplaret utkom 1966 och senare i tryckt och digital form under flera år, men 2015 upphörde den tryckta upplagan, som blivit alltför otymplig – 14 cm tjock. FASS dominans väckte motreaktioner inom läkarkåren och Socialstyrelsens kommitté för läkemedelsinformation började 1969 ge ut A5-häften inom olika terapiområden, den så kallade *Svart skriftserien*. Läkemedelskommittéer började på 1960-talet ge ut *Rekommendationslistor* för sina sjukhus/sjukvårdsområden, något som blivit ett allt starkare styrmedel för läkarnas läkemedelsval. Socialdepartementet tryckte även på Apoteksbolaget att engagera sig i så kallad producentobunden läkemedelsinformation, vilket 1977 resulterade i den första utgåvan av *Läkemedelsboken*. Den produceras efter monopolets fall av Läkemedelsverket, nu i digital form.

Anders Cronlund

Referenser

1. Farmaci under 1900-talet i tre band. Apotekarsocieteten 1999.
2. Vägen till FASS. Casslén R. Unicornis nr 1 2016.
3. Den svenska läkemedelsarsenalens förändring från 1600-talet till 1966 speglad i medicinska uppslagsböcker. Cronlund A. Uppsala Medicinhistoriska Förenings Årsskrift 2022.
4. Fullständig förteckning från författaren.

Pharmacopoea Pauperum 250 år

I fjol uppmärksammade vi 250-årsminnet av publiceringen av Pharmacopoea Svecica Ed.I, som gavs ut 1775. Året efter kom Pharmacopoea Pauperum, bokstavligen de fattigas farmakopé, som innehåller omkring 160 simplicia (enkla) och 100 medicamenta composita (sammansatta läkemedel). Dessa var avsedda för fattiga och andra som skulle få läkemedel på det allmännas bekostnad. Till denna grupp räknades även soldater och statstjänstemän. Liknande böcker gavs ut på flera andra orter i Europa från mitten av 1700-talet, bland annat i Edinburgh, Hamburg och Köpenhamn.

För svensk del gällde Pharmacopoea Pauperum till 1789 då den ersattes av Pharmacopoea militaris, navalis et Eorum usui accomodata, qui impensis publicis curantur (Anpassad för deras bruk, som vårdas på statens bekostnad). Apotekaren och författaren Karl Ahlberg skriver 1908 att Pharmacopoea Pauperum troligen inte var avsedd för arméns och flottans behov, och att det i Gustaf III:s Ryska krig blev nödvändigt att ”förbättra” den med ytterligare ett 50-tal composita.

Ur modern synvinkel är det intressant att staten redan på 1700-talet ville styra läkemedelsanvändningen med avseende på behandlingskostnad, och att rekommendationslistor har en längre historia än man kan tro.

Per Boström

Fullmäktiges beslut om de farmacihistoriska motionerna

Apotekarsocietetens fullmäktige hölls den 29–30 maj i år i Stockholm. Sektionen för farmaci- och läkemedelshistoria representerades av Per Boström och Annika Olsson. Det hade inkommit fyra motioner som berörde sektionen eller muséet.

Klumpig och krånglig medlemsplattform
Sektionens årsmöte i november 2025 uppdrog åt den nya sektionsstyrelsen att motionera om en mer användarvänlig medlemsplattform eftersom den nuvarande är klumpig och krånglig. Sektionens motion yrkade på att fullmäktige skulle uppdra åt styrelsen att undersöka byte, alternativt uppgradering, till en mer användarvänlig plattform för hantering och betalning av medlemskap och arrangemang. Fullmäktige biföll motionen.

Inrätta en nämnd för museet
Tre motioner, som berörde muséet hade lämnats in av en grupp medlemmar i sektionen bestående av Nils-Otto Ahnfelt, Thony Björk, Anders Cronlund, Birgitta Davidson, Ola Flink, Bo Ohlsson och Claes Jagensjö. Den första motionen yrkade på att en nämnd för Apotekarsocietetens museum och bibliotek ska inrättas, vilken styrelsen föreslog skulle avslås i sin helhet då ett ***så kallat*** kulturarvsråd ska inrättas under 2027. Fullmäktige beslutade i enlighet med styrelsens förslag.

Fri entré till museet för alla medlemmar
Den andra motionen yrkar på att inträdet till vårt museum blir kostnadsfritt för alla medlemmar i Apotekarsocieteten. Styrelsen för Apotekarsocieteten föreslog att motionen skulle avslås, men fullmäktige beslutade att motionen skulle bifallas med siffrorna 26 röster för motionärernas förslag och 17 röster för styrelsens förslag.

Installera hiss samt brandtrappa
I den tredje motionen yrkades på att hiss och brandtrappa ska installeras i gårdshuset där muséet är inrymt. Enligt beslut på fullmäktige 2024 ”*kan det bli aktuellt att installera en extern brandtrappa och hiss, vilket möjliggör fler besökare samtidigt”,* vilket motionärerna ville ändra till ”*Att hiss och yttre brandtrappa ska installeras så snart plan*ärendet är avslutat”. Fullmäktige beslutade att avslå motionen.

Nya stadgar för kretsar och sektioner
Slutligen hade styrelsen lagt ett förslag om nya gemensamma stadgar för kretsar och sektioner. Förslaget innebar begränsningar i bestämmanderätten för sektioner och kretsar samt att inga lokala anpassningar av stadgarna skulle få göras. På grund av tidsbrist hänsköts frågan till ett redan utlyst extra fullmäktige den 16 juni. På det extra fullmäktigemötet avslogs styrelsens förslag på nya krets- och sektionsstadgar.

Claes Jagensjö

Apotekarsocietetens värdefullaste dokument och föremål

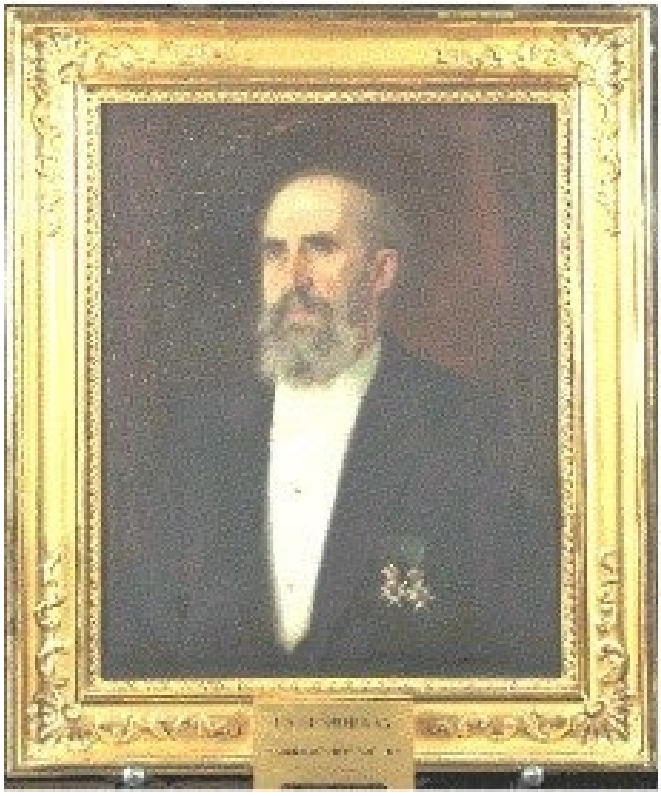
Av Apotekarsocietetens omfattande och unika samlingar av arkiv, böcker, handskrifter och föremål har ett urval identifierats som särskilt prioriterat ur ett kulturarvsperspektiv. Urvalet har tagits fram genom en enkät riktad till ett antal medlemmar i Sektionen för farmaci- och läkemedelshistoria samt till några ytterligare personer med särskild sakkunskap inom området. De utvalda samlingarna och föremålen har därefter delats in i tre prioritetsnivåer: exceptionellt viktiga, mycket viktiga och viktiga. Arbetet utgör ett underlag för det fortsatta beredskapsarbetet. Listan är inte statisk, utan tillägg kan komma. Undertecknad inväntar nu ett möte med Länsstyrelsen för fortsatt dialog om arbetet.

Museet har haft ett mycket uppskattat besök från Norsk Farmasihistorisk Museum och deltagit under Kulturarvsdagen den 12 september med presentationer av sektionsordföranden Per Boström ”Om läkemedelsförsörjning under första och andra världskriget”.

Marie Chen,
Apotekarsocietetens kulturarvschef

Unik donation till Apotekarsocieteten

Apotekarsocieteten har under våren fått motta en kulturhistoriskt mycket värdefull donation av apotekaren Birgitta Irestedt. Donationen består huvudsakligen av ett flertal dokument och foton med koppling till apoteket Svanen i Stockholm. Birgitta Irestedt, född von Heijne, är barnbarns barn till apotekaren Axel Murray, som var innehavare av apoteket Svanen från 1878 fram till sin död 1914.

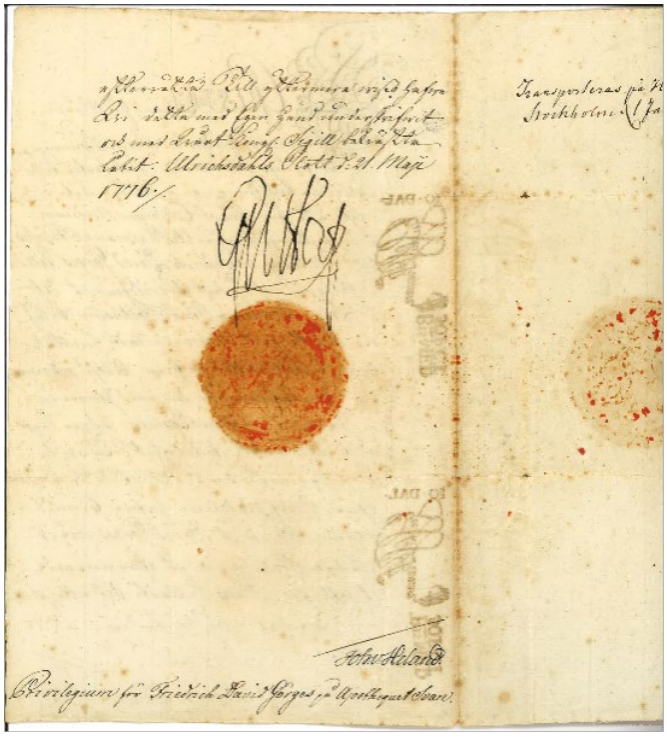
Axel Murray var bland annat kassaförvaltare i Farmaceutiska föreningen 1879–1886 samt ledamot av Apotekarsocietetens direktion 1883–1908 och dess kassaföreståndare 1896–1908. Vid Apotekarsocietetens årsmöte 1909 fattades beslut om att låta måla Axel Murrays porträtt. I ett brev av den 24 november samma år ”får direktionen vördsamt hemställa, huruvida I skulle vara villig att för Societetens räkning och på dess bekostnad låta måla Edert porträtt …” Apotekare Murray svarade ja och i valet mellan tre föreslagna konstnärer, valde han fröken Elsa Kantzow som målade porträttet 1910, men dock lät han måla det på egen bekostnad! Målningen är fortfarande i Apotekarsocietetens ägo.

APOTEKET SVANEN grundades 1650 och var beläget vid Tyska Brunnsplan i Gamla Stan i Stockholm. Apoteket kom att gå inom familjen Ziervogel ända fram till 1774 då det såldes till Friedrich David Görges. Det äldsta dokumentet i donationen är själva köpebrevet från 1774 och det framgår att köpeskillingen för apoteket med inventarier samt apotekshuset i kvarteret Cygnus på Tyska Brunnsplan och bostadshuset på Svartmannagatan 18 var 86 000 daler kopparmynt. Köpebrevet är inte bara underskrivet av apotekaren Friedrich Ziervogel, utan även av hans hustru, Anna Maria Kjöpke. Kvinnor var ju generellt omyndiga och de blev endast myndiga som änkor, men åter omyndiga om de gifte om sig. I köpebrevet finns även meningen *med min kära hustrus goda ja och samtycke*.

Därtill ingår även Görges privilegiebrev från 1776 undertecknat av Gustav III på Ulriksdals slott den 21 maj 1776. På brevet finns ett senare tillägg att *Privilegiet transporteras på Herr Apotekaren Carl Göransson Stockholm den 1 januari 1806*, vilket betyder att apoteket bytt ägare och privilegiet överlåtits. Det är värt att notera att den nya ägaren, Carl Göransson, var Apotekarsocietetens ordförande mellan åren 1821 och 1828. Vid breddning av Tyska Brunnsplan i slutet av 1700-talet, revs apotekshuset och apoteket flyttade in i bostadshuset tvärs över gatan, där en svart sten med inskriptionen APOTHEKET SVAN fortfarande finns kvar i fasaden från apotekstiden.

Vidare ingår ett flertal handlingar som privilegiebrev, överlåtelse och köpehandlingar för apotekarna Utterström, Askelöf och Braconier, som var verksamma på apoteket Svanen under mitten av 1800-talet. 1878 övertar apotekaren Axel Murray apoteket Svanen och i privilegiebrevet, som är undertecknat av Oscar II, hänvisas till ett tidigare brev angående flytt av apotekets verksamhet inom 3 år ifrån ”staden mellan broarna” till Jakobs församling, Norrmalm. Redan på julafton samma år flyttar apoteket till Regeringsgatan 63 och för att markera flytten kallades apoteket under de första åren för ”Nya Svanen”.

Från tiden på Regeringsgatan stammar ett analyssvar från 1880. En fru Lindevald hade inlämnat ett stycke tyg

Apotekaren Friedrich David Görges privilegiebrev för apoteket Svanen underskrivet av Gustav III 1776.

för kemisk analys, vilken visade att *arsenik befunnits närvarande i beaktansvärd mängd*. Det var vanligt att apoteken tillhandahöll tjänsten att analysera tyger och tapeter för att upptäcka eventuella giftiga färger, insektsmedel mm. Här låg apoteket kvar fram till 1908, då det flyttade till Stureplan 19. Apotekets läge blev perfekt när Kungsgatan invigdes 1911 och Stureplan blev en knutpunkt för spårvagnstrafiken med ett myllrande folkliv.

I donationen ingår även ett antal unika fotografier från bland annat laboratorium, drogkammare och källare. Merparten av fotografier från apoteksmiljöer runt förra sekelskiftet är oftast tagna i officinen och tyvärr avbildades sällan övriga utrymmen. Det är oklart om fotografierna är tagna på apoteket på Regeringsgatan eller på Stureplan, men sannolikt är de från Stureplan.

Drogkammare på apoteket Svanen. Sannolikt är fotot taget då apoteket etablerats på Stureplan, dvs åren 1908–14. Foto ur Axel Murrays fotoalbum.

AXEL MURRAY avlider i april 1914 och här skulle vi kunna avsluta redovisningen av donerade handlingar, men som nämnts ovan så blev ett av Axels barnbarns barn apotekare och i samlingen ingår ett intyg om elevutbildning från 1963 utställt på Birgitta von Heijne och elevutbildningen undergicks självklart på apoteket Svanen.

På Stureplan 19 blev apoteket kvar ända till 1989, då det slogs samman med det närbelägna apoteket Vita Björnen under namnet Vita Björn med adress Sturegallerian. Enligt tradition brukar man behålla det äldsta apotekets namn om två apotek slås samman, men här valdes ett nytt namn. Apoteket Vita Björn ingår i apotekskedjan Apoteket AB och återfinns fortfarande i Sturegallerian men i rejält krympta lokaler jämfört med tidigare. Donationen kommer att bevaras i Apotekarsocietetens museum och delar av den har redan gjort tillgänglig digitalt (se länk nedan).

Claes Jagensjö

Källor

1. Axel Murray von Heijnes bok från 1987: Axel Murray – Apotekare och mecenat 1841-1914.
2. Länk till donationen: https://cust.kulturhotell.se/c148/items?query=Irestedt&submit_search=S%C3%B6k&query_type=keyword&record_types%5B0%5D=Item

Följ farmacihistorien på Instagram

Visste du att du kan följa Sektionen för farmaci- och läkemedelshistoria även på Instagram? På @farmacihistoria delar vi bilder, berättelser och nedslag i farmaci- och läkemedelshistorien – från historiska apotek och spännande föremål till personer, läkemedel och händelser som har format farmacin genom tiderna.

På kontot kan du till exempel få följa med in i gamla apoteksmiljöer, titta närmare på historiska apoteksburkar, mortlar och andra föremål, eller läsa om läkemedel som en gång var självklara men som i dag har en helt annan konnotation. Vi lyfter också fram gamla recept, läkemedelsförpackningar och historiska bilder, ofta med en liten berättelse om vad vi ser och varför det är intressant.

Ibland handlar inläggen om personer som har gjort avtryck i farmacin, ibland om en särskild historisk händelse eller upptäckt. Och ibland är det helt enkelt en liten historisk kuriositet som får en att stanna upp och tänka: *"Tänk att man gjorde så!"*

Instagram är ett komplement till Unicornis och sektionens övriga verksamhet. Här kan vi dela små glimtar av farmacihistorien oftare och mer spontant – och förhoppningsvis väcka nyfikenhet att läsa mer, diskutera och kanske själv börja se vår farmaceutiska vardag genom historiska glasögon.

Du är välkommen att följa oss och medverka på Instagram! **@farmacihistoria**

Mantas Giga,
ledamot av styrelsen och redaktionen

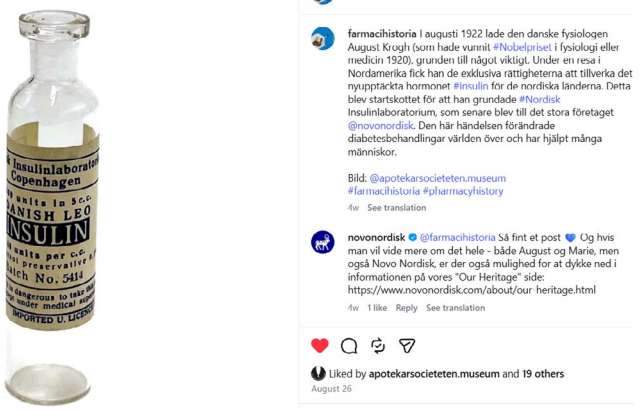

Foto: M. Giga.

Instagram om insulin.

Foto: M. Giga.

Instagram om medicinalväxter.